

MILCZĄCA ARMIA TORUŃ

PROGRAM PATRIOTYCZNO – EDUKACYJNY PN.:
„MILCZĄCA ARMIA – HISTORIE Z DZIEJÓW
KONSPIRACJI TORUŃSKIEJ II WOJNY ŚWIATOWEJ”

TORUŃ, 2023

PROGRAM PATRIOTYCZNO – EDUKACYJNY pn.: „MILCZĄCA ARMIA – HISTORIE Z DZIEJÓW KONSPIRACJI TORUŃSKIEJ II WOJNY ŚWIATOWEJ”	
Użytkownicy (odbiorcy):	• przewodnicy • nauczyciele historii i pokrewnych przedmiotów • animatorzy • przedstawiciele hufca toruńskiego • osoby prywatne (np. rodzice) • lokalni pasjonaci historii • środowiska związane z popularyzacją historii, m.in.: organizacje pozarządowe • koła historyczne • instytucje kultury/muzea • urzędy • związki i stowarzyszenia kombatanckie
Odbiorcy lekcji	dzieci i młodzież, szczególnie uczniowie szkół, w tym szkół mundurowych, osoby poszukujące informacji nt. historii II wojny światowej w Toruniu, turyści, rodziny
Czas trwania wycieczki	2h –4h, w zależności od zakresu, tempa i dobranych treści
Autor scenariusza	Marcin Orłowski
Organizatorzy	Fundacja Archipelag Inicjatyw Adres: ul. Kopernika 22 87-100 Toruń nr tel.: 737 465 446 e-mail: kontakt@archipelag-inicjatyw.pl
	Fundacja Kapsuła Adres: ul. Rynek Nowomiejski 4 87-100 Toruń nr tel. : 512 521 036 e-mail: biuro@kapsula.org
Źródło finansowania	Ministerstwo Obrony Narodowej Tytuł projektu: „MILCZĄCA ARMIA - toruńska konspiracja lat 1939 - 1945” Umowa z dn.11.09.2023r. nr 208/2023/3300025710/688/689
Opracowanie	Toruń, grudzień 2023

Literatura zalecana:

- a) Bogdan Chrzanowski, Andrzej Gąsiorowski, Krzysztof Steyer, Polska Podziemna na Pomorzu w latach 1939-1945, Gdańsk 2005,
- b) Andrzej Gąsiorowski, Polska Armia Powstania, Toruń 1997,
- c) Grzegorz Górski, Polskie Państwo Podziemne na Pomorzu, Toruń 1999,
- d) Tadeusz Jaszowski, Okręg Pomorski Armii Krajowej, Podokręg Południowo-Wschodni, Toruń 1996,
- e) Krzysztof Komorowski, Konspiracja pomorska 1939-1947 – Leksykon, Gdańsk 1993,
- f) Stanisław Salmonowicz, Jan Sziling, Pomorskie Organizacje Konspiracyjne (poza AK) 1939-1945, Toruń 1994,
- g) Jan Sziling, Polskie organizacje konspiracyjne, w: Historia Torunia, tom III, część II, Toruń 2006,

Literatura dodatkowa (fakultatywna):

- a) Bogdan Chrzanowski, Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939-1947, Toruń 1997,
- b) Konrad Ciechanowski, Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim, Warszawa 1972,
- c) Marcin Orłowski, Spacerownik toruński po czasie i przestrzeni. Stare Miasto w chwilach rozpaczy i nadziei, w: Zeszyty Literackie i Naukowe I Liceum Ogólnokształcącego w Toruniu, Toruń 2015,
- d) Elżbieta Zawacka, Ryszard Kozłowski, Powojenne losy konspiracji na Pomorzu, Toruń 1995,
- e) Elżbieta Zawacka, Mieczysław Wojciechowski, Armia Krajowa na Pomorzu, Toruń 1993,
- f) Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej, część 1-7, Toruń 1994-2013,

Miejsca w Toruniu, z którymi należy się zapoznać przed przeprowadzeniem wykładu:

- a) Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek – muzeum, wydawnictwa, możliwości współpracy, ul. Podmurna 93,
- b) Grób Stanisława Sędziaka, cm. św. Jerzego, ul. Gałczyńskiego,
- c) Grób symboliczny Moniki Dymskiej, cm. Garnizonowy, ul. Grudziądzka,
- d) Kamienica rodziny Dalkowskich wraz z tablicą im poświęconą, ul. Łazienna 30,
- e) Kamień pamiątkowy Armii Krajowej, Plac Rapackiego,
- f) Kamień pamiątkowy Dowódców Okręgu Pomorskiego ZWZ-AK, skwer przy kościele św. Katarzy (z fragmentem przysięgi Armii Krajowej),
- g) Kamień pamiątkowy poświęcony Jadwidze Kowalskiej, skwer przy Wyższym Seminarium Duchownym, ks. Frelichowskiego 1,
- h) Mural poświęcony „Milczącej Armii”, ul. Broniewskiego 40-46,
- i) Mural poświęcony Generał Elżbiecie Zawackiej, ul. Gagarina 132,
- j) Pomnik Generał Elżbiety Zawackiej, ul. Podmurna 93,
- k) Pomnik martyrologii Toruńskich Młynarzy, ul. Kościuszki, przy Młynie Wiedzy,
- l) ul. Sukiennicza 8/10, miejsce wykonania wyroku śmierci wydane przez Wojskowy Sąd Specjalny, przez żołnierzy Armii Krajowej,
- m) Tablica pamiątkowa Pomorskiego Okręgu AK, krużganek kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny,
- n) Tablica pamiątkowa poświęcona Monice Dymskiej, ul. Pod Krzywą Wieżą,

- o) Tablica pamiątkowa poświęcona Waldemarowi Szwiecowi, budynek parafialny przy kościele pw. Św. Michała Archaniola na Rybakach,
- p) Tablica pamiątkowa poświęcona Zygmuntowi Moczyńskiemu, Konopnickiej 15,
- q) Tablica pamiątkowa Sztabu Komendy Okręgu Pomorskiego Armii Krajowej, Warszawska 8, tzw. dom wdów,
- r) Tablica pamiątkowa poświęcona więzionym patriotom na budynku przy Wałach Generała Sikorskiego 10,
- s) Tablica pamiątkowa żołnierzy AK Garnizonu Toruńskiego, Piekary 51,

Cele ogólne wykładu:

- poznawcze:

słuchacze zapoznają się z historią konspiracji toruńskiej, historią regionalnych organizacji podziemnych, poznają wybrane postacie toruńskiej konspiracji oraz zdobywają wiedzę na temat podziemnego ruchu oporu wobec okupacji niemieckiej,

- kształcące:

słuchacze doskonalą umiejętność pracy z mapą, odszukiwania rzeczywistych punktów w terenie i analizy tekstu,

- wychowawcze:

zajęcia mają kształtować postawę szacunku do historii swojego miasta - Torunia, żołnierzy podziemnej, milczącej armii, ze szczególnym uwzględnieniem toruńskich regionalnych organizacji konspiracyjnych, budowanie postawy patriotycznej,

Forma pracy:

Indywidualna lub zbiorowa

Faza realizacyjna. Scenariusz części właściwej (wiadomości ogólne, do uzupełnienia przez wykładowcę). Wykładowca ma za zadanie aktywnie przekazywać wiedzę, naprowadzać słuchaczy na właściwe odpowiedzi na pytania, szukać w słuchaczach wiedzy na temat regionu, tradycji, zachęcać do dzielenia się wspomnieniami ich bliskich z dawnych lat.

1. **Początek i koniec walki.** Po wkroczeniu niemieckiego Wehrmachtu do Torunia 7 września 1939 r. Polacy od razu przystąpili do organizowania podziemnego ruchu oporu wobec okupanta. Powstawały regionalne grupy konspiracyjne, działały tu też struktury organizacji ogólnopolskich np. najpierw Służby Zwycięstwu Polski, później Związku Walki Zbrojnej - Armii Krajowej, Narodowych Sił Zbrojnych. Wielu z uczestników podziemia trafiało w ręce Gestapo, byli mordowani, wysyłani do obozów koncentracyjnych. Dla dużej części z nich rok 1945 nie był kresem walki, zamiast Gestapo pojawiło się NKWD. Ponad 300 żołnierzy z podziemia zostało zesłanych na Wschód.
2. **Grunwald** – organizacja mająca swoje korzenie już przed wojną. Wojsko Polskie brało pod uwagę, że Pomorze może zostać zajęte przez Niemców i wyszukiwało osoby patriotyczne, a następnie

szkoliło je i stworzyło sieć dywersji pozafrontowej. Osoby te były szkolone w pozyskiwaniu informacji, łączności, a także w działaniach dywersyjnych np. w zamachach na linii kolejowej. W czasie okupacji pierwsze spotkania organizacyjne „Grunwaldu” miały miejsce w mieszkaniach Maksymiliana Kranicha przy ul. Batorego 11 oraz Romana Dalkowskiego przy Łaziennej 30. Stworzono Wydziały: Wojskowy, Cywilny, Wywiadu. Organizacja wydawała pismo konspiracyjne „Wolna Polska”. Gromadzono broń, zbierano informacje o zbrodniach niemieckich, pomagano potrzebującym - w działania zaangażowanych było kilkaset osób. Aresztowania przeprowadzone przez Gestapo w 1940 i w 1941 r. doprowadziły do rozbitcia „Grunwaldu”, jednakże jego ocalałe struktury stały się pomocne przy budowaniu na Pomorzu Związku Walki Zbrojnej (późniejszej Armii Krajowej).

3. **Maria, Roman Dalkowscy z dziećmi – Dobrosławą i Andrzejem.** Roman – powstaniec wielkopolski, już w 1938 r. zostaje zaprzysiężony do „Grunwaldu”. Od października 1939 r. mieszkanie Dalkowskich przy Łaziennej 30 staje się matczynikiem konspiracji toruńskiej. Organizuje się tam przerzuty osób za granicę, odtwarzane są struktury „Grunwaldu”. Od kwietnia 1940 r., kwatruje w nim komendant Okręgu Pomorze ZWZ mjr. J. Ratajczak. Odbывают się tu zebrania dowództwa ZWZ. Bezpieczeństwa spotkań strzegą jako tzw. „czujki” dzieci Dalkowskich – Dobrosława i Andrzej. Maria – odpowiada za lokal kontaktowy i tajną kwaterę, a w prowadzonej przez siebie firmie zatrudnia żony oficerów, którzy zginęli lub zostali aresztowani. Roman zostaje aresztowany w listopadzie 1940 r. i po śledztwie trafia do obozu w Stutthof, gdzie zostaje zamordowany we wrześniu 1942 r. Wszystko wskazuje na to, że Gestapo nie wiedziało o wielu jego konspiracyjnych działaniach. Jego żona umiera dwa lata później. Córka jest kolporterem podziemnych wydawnictw, konspiracyjnym kurierem przewożąc materiały m.in. do Bydgoszczy, Poznania. Pomaga jej w tym brat Andrzej. Oboje przeżywają wojnę. Andrzej Dalkowski za konspiracyjną działalność antykomunistyczną w 1953 r. zostaje skazany przez stalinowski sąd na karę śmierci, ucieka za granicę. Tablica pamiątkowa poświęcona rodzinie Dalkowskich znajduje się na kamienicy przy ul. Łaziennej 30.

Ćwiczenie w czasie wycieczki (w grupach 2-3 os.): wyobraźcie sobie, że musicie spotkać się „na mieście”, jakie miejsce byście wybrali na spokojną rozmowę, tak, żeby nikt wam nie przeszkadzał, żebyście mieli szerokie pole obserwacji – kto się zbliża i mieli kilka wariantów tras ewentualnej ucieczki?

4. **Walerian Mańkowski (1892-1958).** Żołnierz błękitnej armii gen. Hallera i żołnierz kampanii wrześniowej po której trafia do Torunia. Tu rozpoczyna pracę w konspiracyjnym „Grunwaldzie”, w którym od wiosny 1940 r. pełni funkcję komendanta pionu wojskowego. Organizuje struktury kompanii bojowych, zdobywa broń, zajmuje się dywersją oraz wywiadem. Zostaje aresztowany przez Gestapo w listopadzie 1940, przechodzi ciężkie śledztwo, a następnie trafia do obozu Stutthof. W obozie przebywa do stycznia 1945 roku, kiedy to ucieka z transportu więźniów.
5. **Monika Dymska (1918-1943).** Uczestniczka przedwojennego kursu dywersji pozafrontowej. Od początku okupacji pomaga więźniom i jeńcom. Została w 1939 r. zaprzysiężona w mieszkaniu R. Dalkowskiego do konspiracyjnej organizacji „Grunwald” i skierowana do wywiadu. Jesienią 1940 r.,

po rozbiciu przez Gestapo „Grunwaldu” przeszła do komórki wywiadu „Związku Jaszczurczego”. W swoich wywiadowczych działaniach dociera do Malborka i Kwidzyna. Jest tak sprytna, że jej meldunki trafiają do konspiracyjnej centrali w Warszawie za pośrednictwem oficera Luftwaffe. Jedną z jej konspiracyjnych skrytek mieści się na Bydgoskim Przedmieściu w tzw. grzybku. Monika Dymśka została aresztowana w 1942 r., ciężkie śledztwo prowadzone przez Gestapo jej nie złamało. Po procesie, gdy miała zaledwie 25 lat, Niemcy ścięli jej głowę gilotyną. Tablica poświęcona Monice Dymskiej znajduje się na kamienicy przy ul. Pod Krzywą Wieżą, a grób symboliczny na cmentarzu Garnizonowym przy ul. Grudziądzkiej. W liście pożegnalnym do rodzeństwa napisała:

„Najdroższa moja Irenko, Mietusiu i Elutko! Muszę Wam jeszcze kilka słów po raz ostatni napisać. Za kilka godzin zakończę swe życie. Dziś o 7 godzinie wieczorem, przy śpiewie słowików, czy to nie przyjemnie? Nie martwcie się, proszę. Dużo miałam nadziei na ułaskawienie, ale przed chwilą oznajmiono mi, że wyrok mój został zatwierdzony. Myślę tylko z przykrością o bólu, który Wam ten ostatni mój list sprawi, bądźcie jednak dzielni, nie zatamujcie się Najdrożsi, proszę Was i błagam dzisiaj, zaopiekujcie się Rodzicami, róbcie wszystko, aby naprawić to nieszczęście, w które ja Was wtrąciłam, starajcie się o ich zwolnienie. Iruchno! Bądź dzielną nadal, pamiętaj o Mieciu i Rodzicach. Całuję Was wszystkich, o Was myślę w ostatnich tych godzinach - Wasza Was gorąco kochająca Nika”

6. **Batalion Śmierci za Wolność (Batalion Śmierci, Bataliony Śmierci za Wolność)** – powstał jesienią 1939 r. Jego twórcami byli nauczyciele i młodzież z gimnazjów m.in. prof. Zygmunt Moczyński, nauczycielka Wanda Bukiewicz, ks. Leon Głowczewski, uczniowie Jadwiga Kowalska i Alfons Mirecki. Organizowano pomoc rodzinom aresztowanych, zrywano niemieckie obwieszczenia, prowadzono wywiad, sporządzano listy zdrajców, gromadzono broń, prowadzono akcje w ramach tzw. małego sabotażu. Planowane odbicie więźniów z niemieckiego więzienia. Wydawano czasopismo „Za Naszą i Waszą Wolność”. W marcu 1940 r. nastąpiły aresztowania członków organizacji przez Gestapo co doprowadziło do jej rozbicia. Niemcy mieli ułatwione zadanie, gdyż wykorzystali fakt, że młodzi ludzie nie posiadali w większości żadnego doświadczenia w konspirowaniu i nie potrafili odpowiednio strzec swoich tajemnic. 120 osób trafiło do obozów koncentracyjnych, a kierownictwo organizacji wraz z ok. 20 innymi konspiratorami z Torunia rozstrzelano w podwarszawskich Palmirach.

Ćwiczenie podczas wycieczki: musisz namalować wielki napis „Polska Walczy” gdzieś „na mieście”, żeby zobaczyło, go jak najwięcej osób. Musisz to zrobić tak, żeby nikt tego nie widział – pamiętaj – wraz z zapadnięciem zmroku panuje godzina policyjna i nie powinieneś przebywać poza domem, bo jak cię złapią, to.... Jak byś to zorganizował?

7. **Polska Armia Powstania** została zawiązana w styczniu 1940 r. przez oficerów Wojska Polskiego, m.in. chor. Franciszka Stachowiaka, który był jej komendantem do swojej śmierci w kwietniu 1943 r. Prowadziła działania na Pomorzu zajmując się wywiadem, dywersją i sabotażem (podpalenia zakładów, niszczenie młynów, niszczenie sprzętu wojskowego, akcje kolejowe – m.in. wykolejenie pociągu). Działalność sięgała Gdańska, Gdyni, Inowrocławia i Szczecina. Zaprzysiężonych członków PAP mogło być nawet 2 tys. W Toruniu miała tajne kwatery m.in. przy ul. Małe Garbary 14 i

Żeglarskiej 25. Wiosną 1943 roku komendantem PAP został Edward Słowikowski, zdemaskowany później jako agent Gestapo i zastrzelony przez żołnierzy Armii Krajowej. Mimo licznych aresztowań (ok. 750 zatrzymanych) organizacja działała do 1945 r. Po wkroczeniu armii sowieckiej, wielu członków PAP przeszło do konspiracji antykomunistycznej.

8. **Zygmunt Neumann (1890-1944).** Przed wojną właściciel sklepu z bronią myśliwską. Jesienią 1939 r., mimo pochodzenia niemieckiego, angażuje się w działania „Grunwaldu”, a następnie współpracuje z Polską Armią Powstania – zaopatruje ją w broń. W sierpniu 1943 r. zostaje aresztowany i po przesłuchaniu przez Gestapo skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano w Gdańsku w październiku 1944 r. Dopiero 76 lat później, w 2020 r., w kamienicy, w której mieszkał przy ul. Łaziennej 32, odkryto schowek z arsenałem broni (pistolety, rewolwery, amunicja). Odnaleziona broń obecnie jest eksponowana na wystawie w Muzeum Twierdzy Toruń.

Ćwiczenia w czasie wycieczki: w jakim miejscu ukryłbyś w domu tajne dokumenty, tak, żeby szukający miał problem z ich znalezieniem. Opisz i uzasadnij, dlaczego to najlepsze miejsce.

9. **Zamach na agentów Gestapo.** W Toruniu podczas okupacji działała osoba posługująca się m.in. nazwiskami: „Słowikowski”, „Rudzki”, „Podhalański”, „Jastrzębski”. Nawiązywała ona kontakty z osobami prowadzącymi działalność antyniemiecką i zdobywała ich zaufanie. Od wiosny 1943 r., Edward Słowikowski zostaje komendantem Polskiej Armii Powstania. Zaczyna dochodzić do niewytłumaczalnych zdarzeń np. udaje mu się uciec z więzienia Gestapo. Dochodzi do coraz większej ilości aresztowań osób, które miały z nim konspiracyjny kontakt. Wiele z tych osób zostało zamordowanych przez Niemców. Śledztwo przeprowadzone przez Armię Krajową potwierdziło winę „Słowikowskiego” i agent Gestapo został skazany na karę śmierci wyrokiem Wojskowego Sądu Specjalnego. Wyrok wykonał w styczniu 1945 r. żołnierz AK Józef Śliwowski ps. „Skrzat” zabijając skazanego oraz jego współpracowniczkę. Akcję przeprowadzono przy kamienicy przy ul. Sukienniczej 8. Po zastrzeleniu w niemieckiej prasie pojawiła się informacja o zastrzeleniu kupca Jastrzębskiego oraz o sowitej nagrodzie dla tych, którzy wskażą sprawców. Miejsca, w którym zabito konfidentów Gestapo nie upamiętnia żadna tablica.
10. **Józef Ratajczak (1897-1942).** Podczas zaborów uczestnik strajku szkolnego w 1906 r. w obronie nauczania w j. polskim. W latach 1918-1920 - powstaniec wielkopolski, następnie obrońca Lwowa i uczestnik wojny z bolszewikami. W 1939 r. walczył z napaścią niemiecką w szeregach Armii Łódź. Został zaprzysiężony do konspiracji przez płk. Stefana Roweckiego. Jesienią 1939 r. mianowany komendantem Służby Zwycięstwa Polski (później ZWZ) na Pomorze. Organizuje Sztab Okręgu w Toruniu, buduje sieć konspiracyjną - jeżdżąc m.in. do Bydgoszczy i Grudziądza. Współpracuje z osobami z organizacji konspiracyjnej „Grunwald”. Zostaje aresztowany w listopadzie 1940 r., katowany w Al. Szucha w Warszawie, nie wydał nikogo. Niemcy mordują go w maju 1942 r. w podwarszawskich lasach. Był oficerem Wojska Polskiego odznaczonym Orderem Wojennym Virtuti Militari, Krzyżem Walecznych. Jego nazwisko widnieje na pomniku dowódców Okręgu Pomorskiego ZWZ-AK przy kościele św. Katarzyny obok takich postaci jak płk. Rudolf Ostrihansky 1895-1963, płk. Jan Pałubicki 1897-1982, mjr Franciszek Trojanowski 1899-1957, ppłk. Józef Chyliński 1904-1985.

11. **Elżbieta Zawacka (1909-2009).** We wrześniu 1939 r. uczestniczy w obronie Lwowa. W 1940 r. zostaje kurierką Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej – przewozi meldunki i wiele ponad 100 razy przekracza granicę GG i III Rzeszy. Na rozkaz Komendanta Głównego AK gen. Stefana Roweckiego dociera z Warszawy do gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Wraca do kraju samolotem, z którego skacze na spadochronie – jest jedyną kobietą w elitarnym gronie 316 cichociemnych. Walczy w Powstaniu Warszawskim. Po wojnie działa w organizacjach antykomunistycznych. Zostaje złapana przez Urząd Bezpieczeństwa i skazana na 10 lat więzienia, wychodzi po 3,5 roku. W 1990 r. powołuje do życia Fundację Archiwum Pomorskie Armii Krajowej. Generał Elżbieta Zawacka posiada w Toruniu liczne upamiętnienia – pomnik przy ul. Podmurnej, mural na bloku przy ul. Gagarina, a także most ponad Wisłą swojego imienia.

***Ćwiczenie w czasie wycieczki:** masz do przewiezienia przez granicę film do aparatu fotograficznego z poufnymi zdjęciami, spodziewasz się rewizji – osobistej i Twojego bagażu. Gdzie ukryłbyś ten film?*

12. **Waldemar Szwiec (1915-1943).** Od 1922 r. mieszka w Toruniu, w którym kończy Gimnazjum im. Kopernika. W czasie studiów prawniczych odbywa roczną służbę wojskową. W czasie kampanii wrześniowej 1939 r. jego żołnierski szlak wiedzie przez Bydgoszcz, bitwę nad Bzurą, Łomianki, Warszawę, gdzie trafia do niewoli, z której ucieka. Następnie zostaje kurierem i przechodzi kilka razy dawną granicę polsko-węgierską. Trafia do Francji, gdzie pod dowództwem gen. Stanisława Maczka walczy z Niemcami, za swoje czyny zostaje odznaczony Krzyżem Walecznych. Trafia do Wielkiej Brytanii, zostaje cichociemnym. Do kraju zostaje zrzucony w październiku 1942 r. Trafia w kieleckie, gdzie dowodzi licznymi akcjami partyzanckimi, współpracuje m.in. z Janem Piwnikiem „Ponury”. Ginie pod koniec 1943 r. w niemieckiej zasadzce.
13. **Sylwan Stankiewicz, (1895 – 1969).** Członek Polskiej Organizacji Wojskowej w okresie I WŚ. W czasie kampanii wrześniowej walczył nad Bzurą, gdzie został ranny. Od 1940 r. w konspiracji. Żołnierz Armii Krajowej z ramienia której, od sierpnia 1944 odpowiada za dzielnicę Mokre, a od listopada 1944 r. zostaje komendantem AK całego garnizonu Toruń. Po wkroczeniu do Torunia Armii Czerwonej 1 lutego 1945 r., udaje mu się zdobyć zaufanie nowych władz i zostaje komendantem Milicji Obywatelskiej. Stara się pomagać poszukiwanym i zatrzymanym żołnierzom podziemia. Wydaje antykomunistyczne pismo „Głos Prawdy”. Zostaje aresztowany w listopadzie 1945 r. i skazany na 10 lat więzienia. Odzyskuje wolność po 5 latach.
14. **Toruńskie wydawnictwa konspiracyjne 1939-1945.** Na terenie całego okupowanego kraju ukazywały się liczne wydawnictwa konspiracyjne. Głównymi ośrodkami prasy podziemnej były duże miasta – Warszawa, Kraków, Lublin. Szczególnie trudno było prowadzić taką działalność wydawniczą na terenach wcielonych do Rzeszy ze względu na słabiej rozbudowaną sieć konspiracji, większą inwigilację, dużą liczbę ludności niemieckiej. Mimo tych przeszkód w Toruniu, który również wcielono do Rzeszy ukazywało się kilka tytułów prasy podziemnej: „Głos Prawdy”, „Nasza Warta”, „Polska Podziemna”, „Przegląd Prasy Niemieckiej”, „Słowo Polskie”, „Strażnica Bałtyku”, „Tu mówi Londyn”, „Wolna Polska”, „Za Naszą i Waszą Wolność”, docierała tu też drukowana w Skępem k. Lipna „Iskra Wolności”. Kolportowano w Toruniu liczne tytuły ukazujące się w Warszawie m.in. Biuletyn Informacyjny. Toruńskie czasopisma miały niskie nakłady, niekiedy było to mniej niż 100 egz. jednego numeru. Za posiadanie, kolportaż, druk groziły - przesłuchanie na Gestapo, zesłanie do obozu lub rozstrzelanie - dlatego do naszych czasów przetrwało tak niewiele egzemplarzy podziemnych pism.

Ćwiczenia w czasie wycieczki: posiadasz 50 egz. konspiracyjnej gazetki. Twoim zadaniem jest rozprowadzenie jej na terenie miasta i trafienie z egzemplarzami do przypadkowych osób, ale tak, żeby jak najmniej egzemplarzy wpadło w ręce okupanta i żeby kolporter nie był narażony na złapanie. Gdzie je rozkładasz, gdzie wkładasz, w jakiej sytuacji?

15. **Bolesław Lipski** (1890-1945). Powstaniec Śląski. W czasie okupacji pracuje w konspiracyjnej Delegaturze Rządu, w której jest naczelnikiem Wydziału Bezpieczeństwa na Pomorze. Podlega mu obszar od Torunia, przez Grudziądz, Bydgoszcz, aż po Gdańsk i Gdynię. Nadzoruje pracę 3000 zaprzysiężonych konspiratorów w 234 miastach i miejscowościach. W ramach działań wywiadowczych prowadzi również sprawę dotyczącą informacji na temat produkcji części do broni „V” w Bydgoszczy. Od 1945 r. po wejściu na Pomorze Sowietów współpracuje z organizacją „Nie” (Niepodległość). Zostaje aresztowany przez NKWD, a następnie przez Urząd Bezpieczeństwa i zakatowany na śmierć.

Ćwiczenie w czasie wycieczki: nie możesz korzystać z telefonu, nie ma jeszcze Internetu, jak wyobrażasz sobie koordynowanie, bez narażenia się na dekonspirację (wpadkę), pracy 30 osób, przekazywanie do nich meldunków, odbieranie informacji?

16. **Szare Szeregi.** Przedwojenni harcerze włączyli się w działania konspiracyjnych organizacji „Grunwald” i „Batalion Śmierci”. W lutym 1940 r. do Torunia przyjechał harcmistrz Benedykt Porożyński z zadaniem utworzenia Szarych Szeregów. Udało się to ostatecznie w maju 1940 r. – komendantem hufca toruńskiego został harcmistrz Feliks Beszczyński. Niestety aresztowania wśród konspiratorów „Grunwaldu” i zwłaszcza „Batalionów Śmierci” powstrzymały rozwój organizacji i w przeciwieństwie do innych dużych miast, w Toruniu organizacja nie rozwinęła szerszej działalności.

17. Siedziby niemieckiego terroru:

- a) Siedziba NSDAP na powiat Toruń mieściła się na Pl. Teatralnym 2, a następnie została przeniesiona na Bydgoską 34-36,
- b) Główna siedziba dowództwa SS na obszar: Toruń, Lubawa, Brodnica, Grudziądz, Kwidzyn, Lipno, Rypin, Wąbrzeźno mieściła się od 1940 r. przy ul. Moniuszki 10, następnie przeniesiono ją na Fosę Staromiejską 3,
- c) Służba bezpieczeństwa SS (SD) początkowo mieściła się na Bydgoskiej 39, a następnie przeniesiono ją na Grudziądzką 37,
- d) Państwowy Zarząd Policji przez cały okres okupacji mieścił się przy Fosie Staromiejskiej 3, miał on swoje komisariaty przy obecnej ul. Wały Gen. Sikorskiego 10, Mickiewicza 61, Grudziądzkiej 62/64, Poznańskiej 2,
- e) Siedziba Gestapo mieściła się przy Bydgoskiej 39.

18. Rota przysięgi żołnierzy Armii Krajowej:

W obliczu Boga Wszechmogącego i Najświętszej Maryi Panny, Królowej Korony Polskiej kładę swe ręce na ten Święty Krzyż, znak Męki i Zbawienia, i przysięgam być wiernym Ojczyźnie mej, Rzeczypospolitej Polskiej, stać nieugięcie na straży jej honoru i o wyzwolenie Jej z niewoli walczyć ze wszystkich sił - aż do ofiary życia mego.

Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej i rozkazom Naczelnego Wodza oraz wyznaczonemu przezeń

Dowódcy Armii Krajowej będę bezwzględnie posłuszny, a tajemnicy niezłomnie dochowam, cokolwiek by mnie spotkać miało. Tak mi dopomóż Bóg.

Takie słowa przysięgi składał każdy żołnierz Armii Krajowej.

Przyjmujący przysięgę odpowiadał:

Przyjmuję Cię w szeregi Armii Krajowej, walczącej z wrogiem w konspiracji o wyzwolenie Ojczyzny. Twym obowiązkiem będzie walczyć z bronią w ręku. Zwycięstwo będzie twoją nagrodą. Zdrada karana jest śmiercią.

Armia Krajowa, następczyni Służby Zwycięstwu Polski i Związku Walki Zbrojnej, powstała na mocy rozkazu Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych generała Władysława Sikorskiego 14 lutego 1942 roku.

Faza realizacyjna. Proponowana trasa pamięci po dziejach konspiracji toruńskiej. Czas przejścia trasy uzależniony od ilości treści przekazywanych podczas postojów przy poszczególnych punktach – od 2 do 4 godzin.

1. Kamienica, Warszawska 8, tzw. „kamienica wdów”, miejsce stacjonowania sztabu Komendy Okręgu Pomorskiego AK,
2. Pomnik przy kościele pw. Św. Katarzyny poświęcony dowódcom Okręgu Pomorskiego ZWZ-AK,
3. Chodnik przy ul. Sukienniczej nr 8 i 10, miejsce likwidacji agentów Gestapo przez oddział AK w 1945 r.,
4. Kamienica, ul. Prosta 15, miejsce, gdzie egzekutorom AK przekazano broń przed dokonaniem ww. likwidacji,
5. Kamienica, Most Pauliński 1, miejsce konspiracyjnej działalności członków dawnego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół,
6. Muzeum Twierdzy Toruń, prezentacja broni konspiracyjnej, opowieść o organizacji „Grunwald”, rodzinie Dalkowskich, Walerianie Mańkowskim, Zygmuncie Neumannie,
7. Budynek Urzędu Miasta na Wałach Gen. Sikorskiego 10 – pokazanie tablicy pamiątkowej poświęconej więzionym konspiratorom, zachowanych drzwi od cel, opowieść o Janie Mohnie,
8. Podmurna 93 – pomnik i kamienica, opowieść o gen. Elżbiecie Zawackiej, kurierach, łącznikach i emisariuszach Polskiego Państwa Podziemnego, o Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej, wizyta w siedzibie fundacji i muzeum,
9. Plac Teatralny 2, obecnie Urząd Marszałkowski – siedziba niemieckich władz miasta - burmistrza, rady miasta w okresie okupacji,
10. Fosa Staromiejska 3, dawny Urząd Pomorski, obecnie Gmach Collegium Maius Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, siedziba komendantury niemieckiej policji i SS w okresie okupacji,
11. Miejsce, na którym stoi obecnie gmach CSW, Wały Gen. Sikorskiego 11, opowieść o obozie dla więźniów, który znajdował się w tym miejscu,
12. Pomnik Poległym i Pomordowanym w walce z hitlerowskim najeźdźcą, opowieść o Polskiej Armii Powstania, odniesienie do miejsca ukrywania broni przez PAP, na działkach, które znajdowały się w miejscu obecnego hotelu,
13. Rondo Zbigniewa Herberta, opowieść o Monice Dymskiej, „Grunwaldzie”, Związku Jaszczurczym w kontekście stojącego na południe od ronda na początku parku „Grzybka”, który służy za skrzynkę kontaktową ww.,

14. Budynek Mickiewicza 9, obecnie siedziba Lasów Państwowych, w okresie okupacji m.in. sztab 156 Dywizji Wehrmachtu, opowieść o Wilhelminie Kaczmarek, która pracowała po wojnie w tym budynku, o konspiracyjnej pomocy jeńcom stalagu i uwięzionym,
15. Willa Moniuszki 10 – przed wojną dom adwokata Pawła Ossowskiego zamordowanego przez Niemców na Barbarce, w okresie okupacji siedziba „SS” do 1944 r., opowieść o mordzie na Barbarce i SS,
16. Dom Matejki 16/18, w którym mieszkała Leokadia Schaddach, jedna z siedzib PAP, miejsce konspiracyjnej drukarni,
17. Kamienica Bydgoska 37/39 - siedziba Gestapo w Toruniu, później UB, miejsce powieszenia przez Niemców kpt. Jana Drzewieckiego, opowieść o Gestapo,
18. Kamienica Konopnickiej 15 – miejsce zamieszkania Zygmunta Moczyńskiego zamordowanego przez Niemców, tablica pamiątkowa ku jego pamięci, opowieść o historii Batalionu Śmierci za Wolność, którego jednym z twórców był Moczyński,
19. Kamienica Klonowica 30 – konspiracyjny lokal Bolesława Lipskiego zakatowanego na śmierć podczas przesłuchań w Urzędzie Bezpieczeństwa, opowieść o Delegaturze Rządu na Pomorzu,
20. Kamienica Klonowica 38 – miejsce związane z postacią Sylwana Stankiewicza, żołnierza AK, komendanta garnizonu Toruń, wydawcy czasopisma „Głos Prawdy”,
21. Skrzyżowanie Mickiewicza/Sienkiewicza, spojrzenie w kierunku dawnego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi (obecnie Seminarium) do którego uczęszczała Jadwiga Kowalska, członkini Batalionu Śmierci za Wolność, opowieść o bohaterce, wspomnienie o znajdującym się tam ku jej pamięci pomniku,
22. Domy przy ul. Mickiewicza 106/110, miejsce, gdzie kiedyś znajdował się lokal należący do ojca Waldemara Szwieca „Robota” – cichociemnego, opowieść o bohaterze, wspomnienie o tablicy pamiątkowej ku jego pamięci umieszczonej przy ul. Rybaki, opowieść o kolejnym cichociemnym – Stanisławie Sędziaku, pochowanym na cm. św. Jerzego (nagrobek z umieszczonym na nim życiorysem),
23. Kamienica Mickiewicza 116 – dom, w którym mieszkał Wacław Ciesielski, działacz „Grunwaldu”, jeden z szefów władzy cywilnej w podziemiu, współpracownik Antoniego Antczaka, miejsce skąd do maja 1940 r. wysyłano tajne raporty do władz polskich w Paryżu,
24. Oficyna kamienicy Mickiewicza 91 –miejsce, gdzie znajdowała się jedna z podziemnych drukarni „Solidarności”, opowieść o innej tajnej drukarni „Solidarności”, która znajduje się w Muzeum Piśmiennictwa i Drukarnictwa w Grębocinie i była zaprojektowana przez żołnierza Armii Krajowej Ryszarda Konikiewicza – nawiązanie do doświadczeń, sztafety pokoleń. Opowieść o toruńskich wydawnictwa konspiracyjnych z czasów okupacji niemieckiej i konspiracji antykomunistycznej,
25. Kamienica Kochanowskiego 7 – mieszkanie Tadeusza Nowaka (SP) w którym w konspiracji spotykali się działacze skłóconych przed wojną ugrupowań politycznych - Stronnictwa Narodowego, Stronnictwa Pracy, PPS, Obozu Zjednoczenia Narodowego.
26. Kamienica Kochanowskiego 23 (ściana zachodnia), miejsce, gdzie w stanie wojennym był namalowany znak Polski Walczącej tzw. kotwica – opowieść o Szarych Szeregach i małym sabotażu w okresie okupacji niemieckiej,
27. Mural na domu Broniewskiego 40-46, analiza postaci, sytuacji, symboli przedstawionych na muralu „Milcząca Armia”, zakończenie trasy.

Faza sprawdzająca. Ćwiczenia w trakcie, praca domowa.

Zadanie opisowe, quiz, testy, gry, zadania terenowe:

Zadania opisowe:

- Zdobądź informacje na temat kilku patronów ulic w Toruniu związanych z toruńską konspiracją. Sporządź 2-3 zdaniowy opis danej osoby.
- Pomyśl o swojej rodzinie i znajomych. Opisz, bez ujawniania osób, jakie ich pozytywne cechy charakteru skłoniłyby ciebie do współpracy z nimi w ramach konspiracji?
- Niemcy wkroczyli do Torunia 7 września. Wypisz jakie Twoim zdaniem zwykłe ludzkie plany mógł przerwać wybuch wojny i wkroczenie okupanta do Twojego miasta?

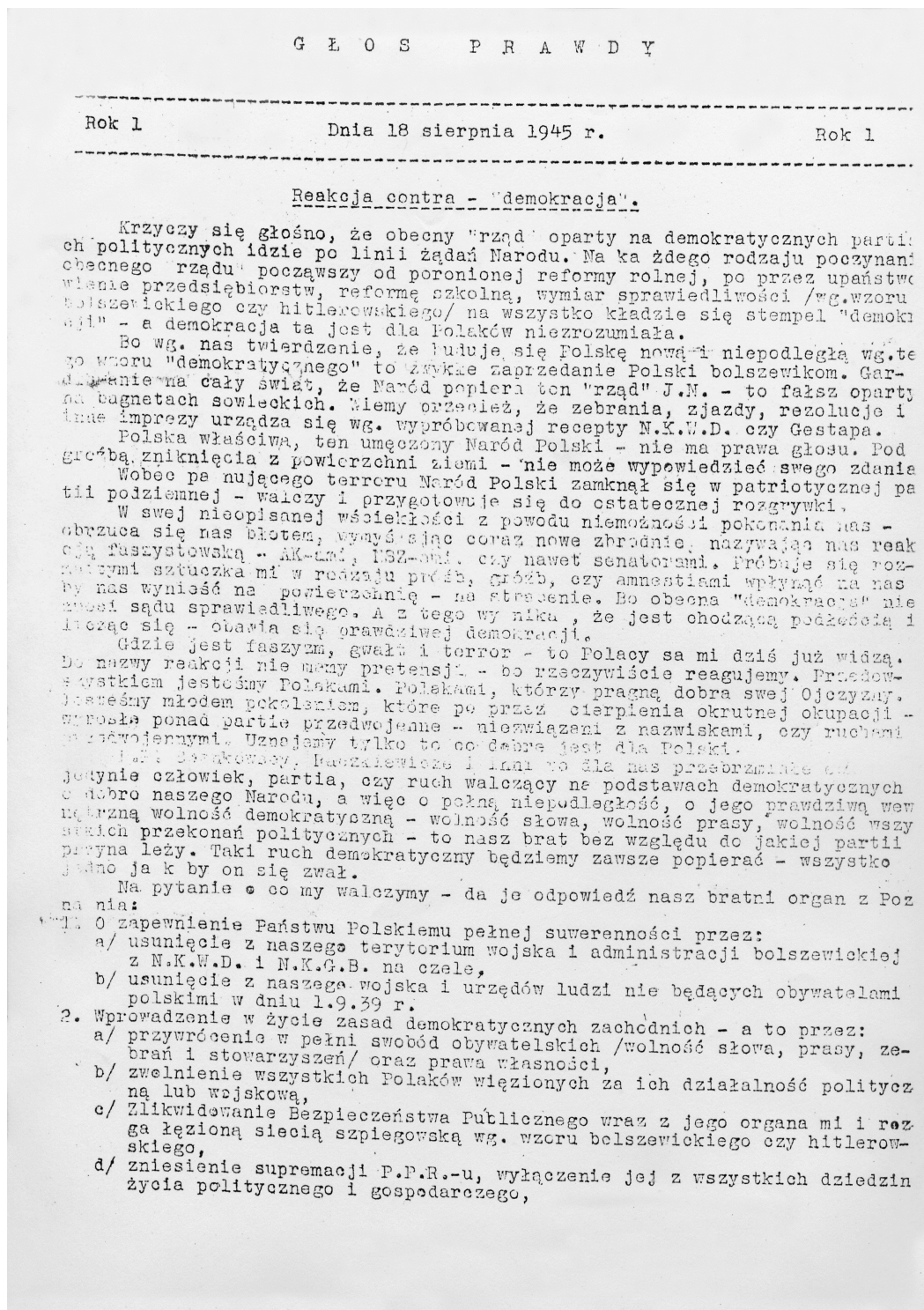
Na zdjęciu dla ilustracji: zdjęcie Moniki Dymskiej (siedzi pośrodku) wykonane w czasie ostatnich przedwojennych wakacji. Kilka tygodni później cały świat wyglądał już inaczej:

Zbiory Pawła Rzoski

- Sprawdź co nazywano w konspiracji „kotwicą” – co to był za znak. Opisz, gdzie powinien być on obecnie używany, w jakich sytuacjach, a gdzie powinien być zabroniony, a jego niegodne użycie jest profanacją pamięci osób, które dla niego kiedyś narażały życie.
- Z Toruniem związanych jest kilku cichociemnych. Kim byli cichociemni? Znajdź kilka informacji co najmniej na temat trzech z nich.
- W Toruniu ukazywało się kilka podziemnych czasopism. Znajdź ich tytuły i odgadnij motywację redaktorów – dlaczego właśnie takie nazwy nadawali wydawanym przez siebie podziemnym pismom?

- Również w naszym regionie na ścianach konspiratorzy malowali schematyczną postać wiszącą na szubienicy, która trzymała w ręku pędzel. Czy potrafisz odgadnąć o jaką postać chodziło i dlaczego właśnie o tą?
- Na ilustracji pierwsza strona konspiracyjnego pisma „Głos Prawdy” drukowanego na powielaczach. Wybierz z treści i podkreśl najważniejsze dla Ciebie na tej stronie 2 zdania, uzasadnij swój wybór:

- **Quiz:**

Zaznacz właściwą odpowiedź:

- Pomnik Generał Elżbiety Zawackiej znajduje się przy ul. Podmurnej 93.
prawda fałsz
- Armia Krajowa nie działała w Toruniu.
prawda fałsz
- Polacy przewidywali, że w przypadku wojny z Niemcami Pomorze może zostać zajęte przez najeźdźców.
prawda fałsz
- W pracę konspiracyjną były zaangażowane czasami całe rodziny.
prawda fałsz
- Toruńską ozdobę parkową, popularnego „grzybka” używano jako punkt przekazywania konspiracyjnych informacji.
prawda fałsz
- Organizacje konspiracyjne liczyły zaledwie po kilka, kilkanaście osób.
prawda fałsz
- Z Toruniem związany jest tylko jeden cichociemny.
prawda fałsz
- Niemcy bezwzględnie postępowali z Polakami, którzy stawiali im opór.
prawda fałsz
- Harcerze mieli swoją organizację konspiracyjną o nazwie „Zielone Kompanie”.
prawda fałsz
- „... przysięgam być wiernym Ojczyźnie mej, Rzeczypospolitej Polskiej, stać nieugięcie na straży jej honoru i o wyzwolenie Jej z niewoli walczyć ze wszystkich sił ...” – to fragment przysięgi Armii Krajowej?
Prawda fałsz
- „Grunwald” i „Batalion Śmierci” – to dwie różne nazwy tej samej organizacji podziemnej.
Prawda fałsz
- Zamach na agenta Gestapo miał miejsce przy ul. Mickiewicza.
Prawda fałsz

Testy:

1. Jakie miasto przed wojną było stolicą Województwa Pomorskiego? Zaznacz właściwą odpowiedź:
- a) Bydgoszcz
 - b) Gdańsk
 - c) Gdynia
 - d) Toruń
 - e) Włocławek

2. Uporządkuj nazwy w chronologicznej kolejności ich używania – od najstarszej do najmłodszej – zakreśl właściwą odpowiedź:
 - a) Armia Krajowa, Związek Walki Zbrojnej, Służba Zwycięstwu Polski
 - b) Związek Walki Zbrojnej, Służba Zwycięstwu Polski, Armia Krajowa
 - c) Armia Krajowa, Służba Zwycięstwu Polski, Związek Walki Zbrojnej
 - d) Służba Zwycięstwu Polski, Związek Walki Zbrojnej, Armia Krajowa
 - e) Związek Walki Zbrojnej, Armia Krajowa, Służba Zwycięstwa Polski
3. Jaka jest prawidłowa nazwa działającej przez całą wojnę organizacji konspiracyjnej, której komórki znajdowały się m.in. w Toruniu, Gdyni, Szczecinie:
 - a) Pomorska Akcja Podziemna
 - b) Polska Armia Powstania
 - c) Polska Agenda Powstańcza
4. Poniżej widzisz mural poświęcony toruńskim konspiratorom. Wylicz jak najwięcej czynności konspiracyjnych, działań w podziemiu, które można dostrzec na tym muralu:
 - a)
 - b)
 - c)
 - d)
 - e)
 - f)

Milcząca Armia Toruń

5. Okupacja Torunia przez Niemcy rozpoczęła się (zaznacz właściwe):
a) 3 września 1939 b) 7 września 1939 c) 17 września 1939
6. Jak nazywała się toruńska organizacja podziemna, której początki sięgają międzywojnia?
a) Grunwald b) Malbork c) Płowce d) Tannenberg e) 1410
7. Organizacja konspiracyjna Batalion Śmierci Za Wolność (Batalion Śmierci) skupiała przede wszystkim:
a) kolejarzy i transportowców, b) urzędników i pocztowców, c) nauczycieli i uczniów
8. Elżbieta Zawacka, emisariusz Polskiego Państwa Podziemnego, w 1943 r. przedzierając się przez całą okupowaną Europę dotarła do generała Władysława Sikorskiego, który swoją siedzibę miał wówczas w:
a) Paryżu b) Nowym Yorku c) Londynie e) Liverpoolu f) Moskwie
9. Armia Krajowa w Toruniu dokonała zamachu na agentów Gestapo. Akcja ta została upamiętniona w filmie, który trafił do kin i na ekrany telewizyjne pod tytułem:
a) Akcja pod Arsenalem, b) Zamach na Kutscherę, c) Kurier, d) nie została upamiętniona
10. Armia Krajowa oficjalnie powstała w 1942 roku. Obecnie w dniu rocznicy powstania Armia Krajowej częściej mówi się o:
a) Dniu Dziecka, b) Dniu Niepodległości c) Dniu Wszystkich Świętych d) Walentynkach
11. Czy wkroczenie Armii Czerwonej do Torunia 1 lutego 1945 r. zakończyło natychmiast działania konspiracyjne zmierzające do odzyskania przez Polskę wolności i suwerenności?
a) TAK b) NIE
12. W jakiej kamienicy miało siedzibę zbrodnicze Gestapo?
a) Grunwaldzka 10 b) Kościuszki 44 c) Bydgoska 37-39
13. Zaznacz na mapie Europy trasę jaką musiała pokonać Elżbieta Zawacka będąc emisariuszem Polskiego Państwa Podziemnego do gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (mapa przykładowa):

Zadanie terenowe:

1. Odwiedź Muzeum Twierdzy Toruń, znajdź ekspozycję konspiracyjnej broni odkrytej w skrytce przy ul. Łaziennej 32, podziel się wrażeniami w mediach społecznościowych po obejrzeniu tego arsenału.
2. Na Cmentarzu Garnizonowym przy ul. Grudziądzkiej znajduje się grób symboliczny Moniki Dymskiej. Odnajdź ten grób i zastanów się z klasą, czy należy go uporządkować, udekorować kwiatami, zapalić znicze?
3. Na toruńskich budynkach znajduje się kilka murali pokazujących Wojsko Polskie i jego żołnierzy. Odnajdź murale poświęcone: a) pilotom myśliwskim w Polsce i Wielkiej Brytanii (dwa różne), b) polskiemu kurierowi i emisariuszowi Komendy Głównej Armii Krajowej, c) wojskom balonowym, d) pokazujący generała i jego żołnierzy z Frontu Pomorskiego, e) podziemnej, konspiracyjnej, milczącej armii. Opisz jakie dokładnie jednostki, wydarzenia, osoby są uwiecznione na tych muralach i gdzie te murale (pod jakimi adresami) się znajdują.
4. W Toruniu znajduje się wiele pomników, miejsc pamięci poświęconych konspiratorom, znajdź ich jak najwięcej i sfotografuj. Podziel się swoimi zdjęciami na lekcji, powiedz kilka słów o danym miejscu pamięci.
5. Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej prowadzi szeroką działalność naukową, edukacyjną i wydawniczą, w siedzibie Fundacji znajduje się również muzeum. Odwiedź po wcześniejszym umówieniu się ekspozycję muzealną i zastanów się jak zainteresować innych młodych ludzi dziejami konspiracji toruńskiej i wojskowej służby Polek.

Klucz Quiz:

1. prawda, 2. fałsz, 3. prawda, 4. prawda, 5. prawda, 6. fałsz, 7. fałsz, 8. prawda, 9. fałsz, 10. prawda, 11. fałsz, 12. fałsz.

Klucz Testy/zadania:

1D, 2D, 3B, 4: Czynności np. akcja ulotkowa, mały sabotaż – znak Polski Walczącej, ukrywanie broni, tajna drukarnia, przygotowywanie zamachu, tajne nauczanie, działania wywiadowcze, penetracja terenu, wykradanie dokumentów, śledzenie przeciwnika, **5B, 6A, 7C, 8C, 9D, 10D, 11B, 12C, 13:** Trasa: Warszawa-Niemcy-Francja-Andora-Hiszpania-Gibraltar-Londyn.

Lektura uzupełniająca, opis muralu „Milcząca Armia Torunia”

Zapis swobodnej opowieści o muralu z dnia jego odsłonięcia:

Jest taki film nakręcony 60 lat temu, komediowy, choć inspirowany prawdziwymi wydarzeniami. Nakręcony z przymrużeniem oka, pokazujący życie rodzeństwa, siostry i brata, w okupowanej przez Niemców Warszawie. Mieszkają razem w niewielkim mieszkaniu. Ona ma szerokie kontakty konspiracyjne, angażuje się w akcje małego sabotażu, niszczy witryny sklepowe kolaborantów, pozyskuje z różnych źródeł broń, która następnie trafia do podziemnych arsenałów. Jej brat chce zarabiać, realizować malarskie pasje i jakoś przeżyć - nie chce angażować się w żadną konspirację. Pokrętny los sprawia, że muszą ukrywać u siebie włoskiego żołnierza, który z sojusznika III Rzeszy z czasem przemienia się w konspiratora i wykładowcę taktyki dla podziemnych żołnierzy. Dodatkowe niebezpieczeństwo dla trójki bohaterów sprowadzają sąsiedzi – okazuje się, że w sąsiednim mieszkaniu działa tajna podchorążówka, której konspiracyjni

Zadanie publiczne jest współfinansowane ze środków otrzymanych od Ministerstwa Obrony Narodowej

słuchacze myślą niekiedy drzwi i podają hasło nie tej osobie, której powinni. A na korytarzu ich kamienicy – spotykają się czasami przez przypadek przedstawiciele różnych podziemnych organizacji. Grali w tym filmie - Elżbieta Czyżewska i Zbigniew Cybulski, czyli filmowe rodzeństwo – Maria i Staszek. A tytuł filmu: Giuseppe w Warszawie.

I właśnie ta filmowa kamienica, tak pełna konspiratorów przychodzi mi również na myśl, gdy patrzę na już wykonany mural „Milcząca Armia”.

Ten mural jest oczywiście poetycką, malarską przenośnią, wyobrażeniem, artystycznym nawiązaniem do zdarzeń prawdziwych – prawdziwych, dziejących się w Toruniu w latach okupacji. A kamienic tętniących konspiracyjnym, antyniemieckim życiem, było wiele, nie damy ich tu rady wszystkich wymienić, niektóre - Warszawska 8 tzw. dom wdów – komenda Okręgu Pomorskiego Armii Krajowej, Łazienna 30 – jedna z siedzib Grunwaldu i komendanta Służby Zwycięstwu Polski / Związku Walki Zbrojnej na Pomorzu, Żeglarska 25 – siedziba szefa sztabu Polskiej Armii Powstania, Konopnickiej 15 – miejsce związane z Batalionem Śmierci za Wolność, Rynek Staromiejski 10 – miejsce związane z Delegaturą Rządu, Konopnickiej 7 – miejsce, gdzie zwaśnieni przed wojną działacze polityczni różnych partii spotykali się aby tu wspólnie rozmawiać o tym jak chronić polskość i walczyć o wolność - i tyle innych kamieniec, domów, które znamy, a także i tych o których nie dowiemy się już nigdy – wiadomo – to była konspiracja.

Ten mural jest oczywiście poetycką, malarską przenośnią, wyobrażeniem, artystycznym nawiązaniem do zdarzeń prawdziwych – prawdziwych, dziejących się w Toruniu w latach okupacji.

Jak patrzę na ten mural to widzę w świetle księżycy - Waleriana Mańkowskiego ps. „Groźny”. Żołnierza błękitnej armii gen. Hallera, we wrześniu 39 roku – walczącego nad Bzurą, broniącego Warszawy. Po zakończeniu walk trafił on do Torunia i od razu rozpoczął pracę w konspiracyjnym „Grunwaldzie”, w którym pełnił funkcję komendanta pionu wojskowego. Organizował struktury kompanii bojowych i oddziałów do zadań specjalnych. Zajmował się gromadzeniem broni, opracowaniem dywersji oraz wywiadem. Może o tej nocnej porze ocenia swoje konspiracyjne dokonania i setki zaangażowanych osób, a może patrzy w przyszłość, gdy aresztowany przez Gestapo, po przejściu ciężkiego śledztwa, trafi do obozu Stutthof, z którego po latach uda mu się uciec?

A poniżej, na trzecim piętrze, grupa osób z rozrysowaną na tablicy mapą. Dla mnie to żołnierze Armii Krajowej, przygotowujący zamach na agenta Gestapo Edwarda Słowikowskiego posługującego się też nazwiskami Rudzki, Podhalański, Jastrzębski – bo wiele tych fałszywych nazwisk miał. Miał też on na sumieniu dziesiątki osób, które na podstawie jego donosów trafiły do obozów koncentracyjnych, które zostały zamordowane przez Niemców. Na pewno wśród tych osób stojących przy mapie są Julia Bartoszewicz, Lech Matuszkiewicz oraz porucznik Jerzy Śliwowski, trzykrotny kawaler Krzyża Walecznych, który zastrzelił przy pomocy ww. dwójki konspiratorów niemieckiego agenta wykonując wyrok Wojskowego Sądu Specjalnego, na ul. Sukienniczej przy kamienicy nr 8. Akcja ta miała być upamiętniona pamiątkową tablicą w miejscu jej przeprowadzenia kilka lat temu. Teraz chociaż przypominano ją na tym muralu. A może tam widzimy nie żołnierzy AK, a Polskiej Armii Powstania przygotowujący zamach na pociąg w czerwcu 1942 roku? To już pozostawiam Państwu do wyboru.

A co widzimy na drugim piętrze? Konspiracyjną drukarnię. W Toruniu ukazywało się sporo podziemnych czasopism, ulotek. Jakże to były tytuły – czasami tytuły brzmiały jak apele i pragnienia! „Głos Prawdy”, „Nasza Warta”, „Polska Podziemna”, „Przegląd Prasy Niemieckiej”, „Słowo Polskie”, „Strażnica Bałtyku”,

„Tu mówi Londyn”, „Wolna Polska”, „Za Naszą i Waszą Wolność” („Za Wolność”). Można sobie wyobrazić, że wśród drukujących na muralu widać komendanta garnizonu Toruń Armii Krajowej – Sylwana Stankiewicza, mającego pod swoimi rozkazami setki osób. A może jest tam konspiratorka Polskiej Armii Powstania Leokadia Schaddach? Ukazywało się sporo tych czasopism, a przecież za posiadanie każdej takiej gazetki, ulotki można było trafić na przesłuchanie do Gestapo, do obozu. Oby tylko tam...

Na pierwszym piętrze trwa impreza, niby impreza, to maskowanie podziemnej narady. Dla mnie to rodzina Dalkowskich, na stole widać, że stoi ich nalewka produkowana do dziś. Maria i Roman Dalkowscy - rodzina o bogatych tradycjach patriotycznych. Roman – powstaniec wielkopolski, przed wojną z żoną Marią prowadził liczne interesy, w tym Wytwórnię Sztandarów i Paramentów Kościelnych. W 1938 r. został zaprzysiężony do konspiracyjnego „Grunwaldu” – ktoś się zdziwi – rok przed wojną – tak, sztab generalny Wojska Polskiego już przed wojną przygotowywał konspiratorów na wypadek zajęcia Pomorza przez Niemców. Tajna, milcząca armia. Od października 1939 r. mieszkanie Dalkowskich na Łaziennej 30, stało się matczynikiem konspiracji toruńskiej. Organizowane są przerzuty osób za granicę, odtwarzane są struktury „Grunwaldu”. Od kwietnia 1940 r., kwateruje tu też komendant Okręgu Pomorze ZWZ mjr. Józef Ratajczak – to może on siedzi w tym głębokim fotelu i rozmyśla o swoich walkach o polską mowę w czasie młodzieńczego strajku w 1906 roku, a może rozważa kolejną konspiracyjną podróż do Bydgoszczy? W mieszkaniu tym bowiem odbywają się nie tylko zebrania Grunwaldu, ale też pomorskiego dowództwa Związku Walki Zbrojnej.

Bezpieczeństwa spotkań strzegą „czujki” - dzieci Dalkowskich – Dobrosława i Andrzej – to ich postacie widać na balkonie, pod kamienicą, to oni wypatrują czy nie zbliża się patrol Wehrmachtu, czy nie podjeżdżają samochodami funkcjonariusze Gestapo, żeby porwać konspiratorów do swojej katowni na Bydgoską 37/39. I nie dziwny się, że przy ich ustach widać nutki dźwięków – wszak każdy konspirator miał ustalony cały system znaków i słów, które wyrażały tajne komunikaty, ostrzeżenia.

A w piwnicy – a w piwnicy widzimy skład broni. Widzimy tam być może Kazimierza Cieszyńskiego z Polskiej Armii Powstania i Zygmunta Neumanna z Grunwaldu, później również z Polskiej Armii Powstania. Przygotowują broń do transportu i do ukrycia. Karabiny trafiają do skrzyń, które są zakopywane i ukrywane na terenie ogródków działkowych przy ul. Kraszewskiego, a broń krótka – pistolety i rewolwery do skrytki w klatce schodowej kamienicy Łazienna 32... gdzie zostaną odkryte dopiero za 80 lat. I mówiąc o Polskiej Armii Powstania należy dodać, że szacuje się, że w jej szeregach było nawet 2000 osób.

Na pierwszym planie troje postaci, jedna w niemieckim mundurze. To artystyczne upamiętnienie Moniki Dymskiej i Elżbiety Zawackiej. Monika Dymska, uczestniczka przedwojennego kursu dywersji pozafrontowej. W 1939 r. została zaprzysiężona w mieszkaniu Dalkowskiego do „Grunwaldu” i wyznaczono jej prowadzenie działań wywiadowczych. Jesienią 1940 r., po rozbiciu przez Gestapo „Grunwaldu” przeszła do komórki wywiadu „Związku Jaszczurczego”. Jej działania sięgają Malborka i Kwidzyna, zdobywa wiele niemieckich tajemnic. Aresztowana zostaje w 1942 r., ciężkie śledztwo w Gestapo jej nie załamuje. Miała 25 lat, gdy Niemcy ścięli jej głowę gilotyną. Na muralu podkrada niemieckiemu oficerowi teczkę pełną poufnych dokumentów.

Na prawo - Elżbieta Zawacka. We wrześniu 1939 r. broni Lwowa. W 1940 r. ze względu doskonałą znajomość niemieckiego zostaje kurierką Komendy Głównej ZWZ – przewozi meldunki i wiele ponad 100 razy przekracza granicę GG i III Rzeszy. Na rozkaz Komendanta Głównego AK gen. Stefana Roweckiego jako emisariusz dociera z Warszawy do gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Wraca do kraju samolotem,

Zadanie publiczne jest współfinansowane ze środków otrzymanych od Ministerstwa Obrony Narodowej

skacze na spadochronie – jest jedyną kobietą w elicie 316 cichociemnych. Walczy w Powstaniu Warszawskim. Po wojnie działa w organizacjach antykomunistycznych. Zostaje złapana przez UB i skazana na 10 lat, wychodzi po 3,5 roku. W 1990 r. powołuje Fundację Archiwum Pomorskie AK, obecnie jest to Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek. Warto tam zaglądać i kupować interesujące, nieustannie pojawiające się wydawnictwa o pomorskich konspiratorach.

A cichociemnych związanych z Toruniem trzeba wspominać i nie zapominać np. o Waldemarze Szwiecu i o Stanisławie Sędziaku. Jeden z nich walczył u boku słynnego Jana Piwnika „Ponurego” w Górach Świętokrzyskich, a drugi w ziemi Nowogródzkiej i Wileńskiej.

A w prawym górnym oknie? Dla mnie ta niewyraźna postać to Jadwiga Kowalska, uczestniczka szkolnego hufca Przysposobienia Wojskowego Kobiet, uczennica gimnazjum Królowej Jadwigi i Szkoły Handlowej. Przed wojną działaczka społeczna, zaangażowana w budowę ogródków jordanowskich. Po wybuchu wojny została jedną z kilku osób kierujących Batalionem Śmierci za Wolność. Może właśnie rozrzuca antyniemieckie ulotki lub pismo „Za Wolność”? Uwięziona przez Niemców w kazamatach fortu VIII, sądzona w Bydgoszczy, została rozstrzelana pod Warszawą, miała wówczas zaledwie 18 lat. Wielu z członków Batalionu Śmierci spotyka podobny los.

Państwo mogą widzieć tu inne zdarzenia, osoby, inne organizacje konspiracyjne w Toruniu przeciwko Niemcom: Grunwald, Batalion Śmierci za Wolność, Polską Armię Powstania, Komendę Obrońców Polski, Armię Krajową, Szare Szeregi, Delegaturę Rządu, Związek Jaszczurczy, Narodowe Siły Zbrojne, Gryf Pomorski, czy jeszcze inne. Ten mural to symbol, symbol ich wszystkich.

Ilu bohaterów pomorskiego i toruńskiego podziemia poległo z rąk nowego totalitaryzmu, tym razem komunistycznego, który przyszedł ze wschodu? Ilu ich zginęło w walce, a ilu w więzieniach Fordonu, Grudziądza, Torunia, Rawicza, Wronek? A ilu zginęło spośród tych, którzy „po wojnie” zostali zesłani na wschód – na Ukrainę, Ural, daleką Syberię. Szacuje się, że z terenu Pomorza wywieziono na wschód co najmniej kilkuset, ponad 300 konspiratorów. Jeden z nich – Teofil Orłowski - był żołnierzem konspiracyjnego Grunwaldu, aresztowany przez Gestapo w 1940 roku, sponiewierany, miał „szczęście”, nie został zamordowany – trafił na 5 lat do koszmarnego obozu koncentracyjnego Stutthof. Cudem przeżył. Wrócił do swojego Torunia i tutaj natychmiast został aresztowany przez NKWD i zesłany na Wschód, tym razem już nie udało mu się przeżyć i wrócić.

Ileż mamy tych żołnierskich, konspiracyjnych losów, tak różnych, ale ze wspólnym dla wszystkich konspiratorów mianownikiem? Mimo potęgi wrogów, mimo represji, obozów koncentracyjnych, zsyłek, gilotyn, rozstrzelań, mimo Gestapo i NKWD - tym wspólnym mianownikiem była dla nich Polska i to Polska Walcząca – walcząca o niepodległość, wolność, niezawisłość, suwerenność. Wszystko to można wyrazić bardzo prosto – znakiem, który zawsze powinien być darzony szacunkiem, znakiem, który powinien być chroniony przed profanacją – świętym znakiem Polski Walczącej - „kotwica”, która również na tym muralu została uwidoczniona.

Faza podsumowująca.

Wykładowca w formie rozmowy przypomina słuchaczom wybrane, najbardziej inspirujące, wartości zapamiętania osoby, wydarzenia z dziejów konspiracji toruńskiej.

Środki dydaktyczne:

1. Plan Torunia
2. Mapa Europy
3. Znak Polski Walczącej
4. Ulotka pt. „Milcząca Armia”
5. Zdjęcia z okresu okupacji (np. z Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej, Narodowego Archiwum Cyfrowego)

Przydatne linki www.:

Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek: <https://zawacka.pl/>

Narodowe Archiwum Cyfrowe: www.nac.gov.pl

Fundacja Muzeum Historyczno-Wojskowe w Toruniu
<https://www.facebook.com/fundacjamhw/>

Słownik nazw ulic polsko-niemieckich z okresu okupacji
<https://otoruniu.net/varia/slownik-ulic/>

Artykuły o odkrytym podziemnym arsenale

<https://nowosci.com.pl/bron-z-konspiracyjnej-skrytki-okrytej-przy-ul-laziennej-trafila-na-wystawe-w-muzeum-twierdzy-torun-wideo/ar/c1-18107437>

<https://muzeum.torun.pl/aktualnosci/konspiracyjna-skrytka/>

Artykuł o zamachu na agenta gestapo

<https://www.solidarnosc.org.pl/torun/w-imieniu-rzeczypospolitej/>

Film o toruńskich konspiratorkach – Klarze Jeziorskiej, Monice Dymskiej, Wilhelminie Kaczmarek:
<https://www.youtube.com/watch?v=sRviOp2QKTc&t=1222s>

Ogólnie o toruńskiej konspiracji:

<https://toruntour.pl/6142/konspiracja-polska-w-toruniu-w-czasie-ii-wojny-swiatowej>

Artykuł wspominający Monikę Dymską

<https://nowosci.com.pl/monika-dymska-torunianka-harcerka-konspiratorkaalbum-rodzinny/ar/10801310>

Okupacja i zbrodnie niemieckie na Pomorzu i Kujawach

<https://ipn.gov.pl/download/1/101600/file.file>

MILCZĄCA ARMIA TORUŃ

Niniejszy materiał powstał w ramach projektu pn.: "MILCZĄCA ARMIA - toruńska konspiracja lat 1939 - 1945" dofinansowanego ze środków Ministerstwa Obrony Narodowej i stanowi uzupełnienie do muralu "Milcząca Armia 1939 - 1945" powstałego w 2023r. na bocznej elewacji bloku przy ulicy ul. Broniewskiego 40 - 46 w sąsiedztwie muralu "KRÓLOWIE NIEBA - 1. Batalion balonowy" (ul. Broniewskiego 48 - 54) - także dofinansowanego ze środków MON (realizacja w 2022r.).

Ilustrację zaprojektował i przeniósł na elewację bloku należącego do Spółdzielni "KOPERNIK" toruński muralista Marcin Gręźlikowski znany pod pseudonimem Andrzej Poprostu.

Obudowę dydaktyczną dla scenariusza lekcji o toruńskiej konspiracji okresu II wojny światowej uzupełnioną o ulotkę, którą trzymasz w ręku opracował Marcin Orłowski.

Projekt realizowany w partnerstwie dwóch toruńskich fundacji:
Fundacji Kapsuła oraz Fundacji Archipelag Inicjatyw
uzyskał dofinansowanie w III edycji konkursu MON „Mur, ale historia Wojska Polskiego”.

 Ministerstwo Obrony Narodowej

 Fundacja Kapsuła

 Fundacja Archipelag Inicjatyw

 Andrzej Poprostu

